

Recenzje

Aneta M. Sokół

***Idee reformacji w tradycji społeczno-politycznej od XVI do XXI wieku.* Redakcja naukowa Tadeusz Kononiuk, Katarzyna Seroka, Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, Grupa COGITO Sp. Z o.o., Warszawa 2018, ss. 283.**

Uroczyscie świętowany Rok Reformacji odszedł do historii. Pozostałością po rocznicowych wydarzeniach są licznie wydane publikacje będące świadectwem wzmożonego zainteresowania 500-leciem. Można podkreślić, że reformacyjne wydarzenia z okazji jubileuszu poddane zostały wielu refleksjom badawczym ukazującym znaczenie religijnego przełomu zapoczątkowanego przez Lutra w całej różnorodności zagadnień, tematów czy syntetyzujących spostrzeżeń nad konsekwencjami wszczętych w XVI wieku zmian w Kościele. Jednocześnie warto wskazać, że obecnie badacze, historycy czy znawcy protestantyzmu na ogół zgodnie uznają niepodważalność wpływu Reformacji na zastaną rzeczywistość, nie tylko w wymiarze religijnym, ale także obyczajowym, społecznym, kulturowym czy politycznym, w obrębie również zmian świadomościowych prowadzących do uwolnienia od rzymskiej dominacji i dotychczasowych tradycji kościelnych.

W 2018 roku z inicjatywy Wydziału Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego ukazało się jubileuszowe opracowanie zatytułowane *Idee reformacji w tradycji społeczno-politycznej od XVI do XXI wieku*, które jest owocem konferencji naukowej zorganizowanej z okazji Roku Reformacji¹. Prezentowana książka wydana została pod redakcją naukową pracowników Wydziału Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW – dr. hab. Tadeusza Kononiuka i dr. Katarzyny Seroki; poświęcona została przede wszystkim ideowemu dziedzictwu Reformacji, ukazując jej wpływ na różne aspekty rzeczywistości, ludzkiej myśli oraz dalszych osiągnięć.

Na kartach książki na temat Reformacji wypowiada się ponad dwudziestoosobowe grono autorów, do których należą historycy, historycy sztuki, bibliolodzy, politolodzy, językoznawcy, a także prawnicy czy filozofowie. Autorzy pochodzą z wielu ośrodków naukowych reprezentując m.in. uniwersytety – warszawski, gdański, poznański, opolski oraz lubelski. Całość poprzedzona została wstępem, w którym redaktorzy przybliżają charakter przygotowanego zbiorowego opracowania. Redaktorzy podkreślają, że jednym z celów książki jest pokazanie, że to „reformacja przyczyniła się do kształtowania społeczeństwa demokratycznego, związanego z doktryną liberalną”, że w jej wyniku powstawały nowe zasady społecznego współistnienia, społecznej odpowiedzialności po nieznane dotychczas formy komunikacji powszechnej. Ważną częścią książki jest także wskazanie współczesnego trwania reformacyjnych osiągnięć.

Książka obejmuje trzy bloki tematyczne – „Reformacja a system społeczno-prawny”, „Reformacja a kultura i druk”, „Reformacja a media”. Każdy z bloków kieruje uwagę czytelników ku innym obszarom aktywności poddanym reformacyjnym inspiracjom. W pierwszej części siedmiu kolejnych autorów porusza ogólne, jak też organizacyjne sprawy związane z Reformacją.

Prof. Jacek Sobczak przedstawia losy Jana Husa (1370-1414), który sto lat przed Lutrem podjął próbę zreformowania czeskiego Kościoła. Autor zwrócił uwagę na podobieństwo programów, z którymi wystąpili dwaj reformatorzy oddaleni w czasie. Hus tak jak Luter wystąpił przeciwko sprzedaży odpustów oraz

¹ Konferencja pod takim samym tytułem, jak publikacja, odbyła się 16 listopada 2017 r., w Pałacu Tyszkiewiczów-Potockich w Warszawie oraz na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii UW, zob. program: <https://www.wdib.uw.edu.pl/studenci/1351-program-konferencji-idee-reformacji-w-tradycji-spoeczno-politycznej-od-xvi-do-xxi-w> [dostęp 28.01.2019].

zeświecczeniu duchowieństwa, domagając się m.in. wprowadzenia liturgii w języku narodowym. Autor ukazuje jednocześnie, dlaczego protest podjęty w Czechach zakończył się tragicznie, jakie uwarunkowania przyczyniły się do zaprzepaszczenia wcześniejszej inicjatywy naprawy Kościoła („Jan Hus prekursorem reformacji. Męczennik czy heretyk?”). Wystąpienie Husa było świadectwem dojrzewającego od dawna pragnienia powrotu do prostoty chrześcijaństwa, pragnienia odnowy Kościoła poddanego niepodzielnej władzy papieża.

Pośród zaprezentowanych tematów poznajemy poglądy drugiego spośród XVI-wiecznych najbardziej znanych reformatorów – Jana Kalwina (1509-1564). Prof. Rafał Marcin Leszczyński z Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie ukazuje stosunek szwajcarskiego Reformatora do filozofii. Czy wzorem Lutra potępiał on całkowicie filozoficzny dorobek poprzednich epok? Jaką drogę wyznaczył refleksji filozoficznej w swoich pismach? Czy korzystał z dorobku filozofów? Jest to zarazem całościowe spojrzenie na relacje pomiędzy protestantyzmem a filozofią, z podkreśleniem protestanckiego wkładu w usamodzielnienie się dziedziny podporządkowanej dotąd teologii.

Dr Tadeusz Sznajderski przypomina, że to humanizm wraz ze swoim zainteresowaniem Biblią torował drogę Reformacji. Jak się okazuje, dzięki staraniom humanistów już przed Lutrem Biblia tłumaczona była na języki narodowe. W sposób szczególnie podkreślone zostały zasługi Erazma z Rotterdamu, najwybitniejszego renesansowego myśliciela, zwolennika odnowy religijno-moralnej w Kościele, rozumiejącego jednocześnie potrzebę dotarcia do „nieskażonej” prawdy Pisma. Autor zaznacza, że humaniści stworzyli „intelektualną atmosferę do potraktowania Biblii jako fundamentu chrześcijaństwa” („Erazm z Rotterdamu – humanizm – reformacja”).

Maciej Zaborski przedstawił sylwetkę najwybitniejszego polskiego działacza czasów Reformacji, teologa, dyplomaty, humanisty – Jana Łaskiego młodszego (1499-1560). Doktorant Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego przypomina starania Łaskiego na rzecz utworzenie ewangelickiego Kościoła narodowego, który zjednoczyłby wszystkich protestantów w Rzeczypospolitej prowadząc zarazem do utworzenia silnego państwa opartego na wzorcach demokracji. Łaski zasłużył się ponadto dla rozwoju piśmiennictwa, szkolnictwa czy rodzimej kultury politycznej („Wpływ Jana Łaskiego (młodszego) na rozwój języka, demokracji i wolności w Polsce”).

XVII wiecna decyzja o wygnaniu arian z Rzeczypospolitej (1658) podlega refleksjom badawczym kolejnych pokoleń historyków. Dr Bartosz Hordecki stara się wyjaśnić przyczyny banicji, która dosięgła najbardziej radykalną grupę wśród polskich protestantów². Uchwałę sejmową nakazującą arianom opuszczenie ziem polskich poprzedziły wydarzenia związane z najazdem szwedzkim, rosnąca nietolerancja, a także chęć skupienia społeczeństwa wokół uznawanych powszechnie wzorców religijnych. W swoim wyjaśniającym wywodzie badacz przybliży drogę, która prowadziła do tej kontrowersyjnej decyzji, której konsekwencje zaważyły na późniejszym wizerunku państwa polskiego („Argumentacyjno-perswazyjny wymiar banicji arian w Polsce”).

Dr Ivan Dimitrijević pisze o rozwoju krytycznego myślenia, które było jednym z owoców Reformacji („Myślenie krytyczne, równość a duch reformacji”). Opierając się na sądach uznanych myślicieli (m.in. Alexisa de Tocqueville’a) dowodzi, że konsekwencją reformacyjnych idei było upowszechnienie się racjonalizmu, krytycyzmu, a w dalszej perspektywie rozwój nauki. To powszechny dostęp do Pisma Świętego, o który zabiegała Reformacja, prowadził do samodzielności myślenia, do badania nie tylko prawd biblijnych, ale także otaczającej rzeczywistości. Prowadziło to w dalszej perspektywie do ukształtowania naukowego oglądu świata. Ale te systemowe zmiany niosły z sobą także niebezpieczeństwa, związane z rozwojem nowych form władzy, jak dowodzi autor, w swoich skrajnościach odbiegające od ideałów Reformacji.

Ostatni z autorów pierwszej części prezentowanego opracowania przedstawia starania Kościołów protestanckich podjęte celem nadania polskiej konstytucji kształtu, który gwarantowałby mniejszościowym Kościołom niezależność od państwa oraz prawo do nieskrępowanego budowania swojej konfesyjnej tożsamości. Konrad Dyda (doktorant Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II) relacjonuje publiczną dyskusję, która toczyła się wokół Konstytucji RP z 1997 roku. Możemy wsłuchać się w głosy przedstawicieli Kościołów protestanckich, w których uwidacznia się troska o równouprawnienie wyznań na

² Arianie, zwani też braćmi polskimi, socynianami czy antytrynitarzami, wyodrębnili się z Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w latach 1562-156, byli pacyfistami, nie uznawali dogmatu o Trójcy Świętej, głosili hasła sprawiedliwości i równości społecznej.

wielu płaszczyznach publicznego funkcjonowania w państwie, a także troska o poszanowanie wolności religijnych wszystkich obywateli.

Druga część książki ukazuje, jak Reformacja wpłynęła na kulturę, sztukę, edukację czy drukarstwo rozpoczynające wraz z nią czasy swej świetności. Dr Anna Kamler przedstawia protestanckie szkolnictwo, które wykorzystywało zastane na tym polu doświadczenia humanistów. Podkreślona została rola Melanchtona, współpracownika Lutra, dla opracowania konfesyjnej koncepcji zmian edukacyjnych, zwłaszcza niemieckich uniwersytetów przemianowanych na luterzańskie. Autorka przybliży wizerunek humanistycznego gimnazjum stworzonego na gruncie protestanckim, którego wzorzec zdominował europejskie szkolnictwo po wiek XVIII. Najbardziej znanym było gimnazjum założone w Strasburgu przez Jana Sturma (1507-1589), które służyło za wzór także placówkom zakładanym na ziemiach polskich.

Dr Izabela Winiarska-Górska zwraca uwagę na specyfikę protestanckiej książki religijnej. Powstające druki łączyły w sobie różne teksty użytkowe – od kancjonałów, po katechizmy czy fragmenty biblijne, służąc indywidualnej lekturze propagowanej w czasach Reformacji. Badaczka ukazuje, w jaki sposób przekłady Pisma dostosowywane były do nowych wymagań lekturowych upowszechniających się we wspólnotach protestanckich. Ponadto podkreśla, że tłumaczenia Biblii od XVI wieku zyskiwały atrybucję wyznaniową, zgodną z kanonami uznawanymi w poszczególnych Kościołach, prowadząc do powstawania Biblii luterzańskich, katolickich, reformowanych czy ariańskich („Reformacja w polszczyźnie XVI wieku (wybrane aspekty)”).

Stosunek Reformacji do obrazowego przedstawiania prawd wiary przybliży czytelnikom dr Maria Gołda-Sobczak. Temat ten ukazany został na tle nieobecnej wcześniejszemu chrześcijaństwu walki z obrazami, w kontekście toczącej się w Kościele już wcześniej dyskusji nad wykorzystaniem sztuk obrazowych. Przedstawione zostały przede wszystkim poglądy Lutra wobec problemu, z którym zmierzyć się musiał nowy ruch religijny. Reformator nie zerwał wszak całkowicie z istnieniem obrazów w przestrzeni kościelnej. Poznajemy także bardziej radykalne reformacyjne poglądy na sztukę – Andreasa Karlstadta, Kalwina czy Johanna H. Bullingera. Autorka dowodzi, że reformacyjny ikonoklazm był kontynuacją wcześniejszych kontrowersji dotyczących wykorzystywania sztuki dla potrzeb religijnych, prowadząc do ascetyzmu późniejszych kościołów protestanckich, które służyć będą kształtowaniu nowych relacji z Bogiem.

Przyczynkiem do poznania sztuki protestanckiej jest artykuł dr. Olafa Kwapisa, który przedstawia XVII-wieczny wystrój katedry w Kamieniu Pomorskim, ufundowany przez księcia Ernesta Bogusława de Croya, spadkobiercę panującej niegdyś na Pomorzu dynastii Gryfitów. Przetrwale zabytki upamiętniają władców, którzy zaprowadzili luteranizm w księstwie pomorskim stając się orędownikami nowego wyznania na swojej ziemi. Na przykładzie „kamińskim” poznajemy jednocześnie charakterystyczny wystrój luterńskiej świątyni, wraz z ołtarzem uwzględniającym wizerunek Ostatniej Wieczerzy czy organami, które swoim zdobnictwem nawiązują do konfesyjnej teologii. Prezentacja zabytkowego miejsca stała się także okazją do przypomnienia burzliwej biografii fundatora na tle protestanckiej przeszłości Pomorza („Wiara, sztuka i pamięć. Luterzańskie źródła programu artystycznego fundacji księcia Ernesta Bogusława de Croya w katedrze w Kamieniu Pomorskim”).

O przechowywanych w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego drukach Lutra pisze Piotr Lewkowicz. Autor ukazuje ich specyfikę na przykładzie kart tytułowych, które miały zachęcać odbiorców do zainteresowania się treścią prezentowanych druków. Zachowane wydawnictwa, przede wszystkim broszurowe pisma propagujące nauki Lutra, są świadectwem rozwoju XVI-wiecznego drukarstwa, które podlegało artystycznemu udoskonalaniu własnych form wyrazu. Podkreślona została ewolucja ładunku informacyjnego zawartego na kartach tytułowych, unowocześnianych pod kątem skutecznego dotarcia do czytelników („Karty tytułowe broszur autorstwa Marcina Lutra wydanych w pierwszej połowie XVI wieku. Przykłady spośród starych druków Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego”).

W zakończeniu drugiej części autorskich wypowiedzi dr Wiktor Adamski przypomniał inicjatywę świadczącą o trwaniu reformacyjnych idei po upływie stuleci. Autor omówił projekt translatorski zrealizowany przez grono ukraińskich tłumaczy w początkach XX wieku, którego celem było opracowanie nowego tłumaczenia Pisma Świętego („Wpływ idei reformacji na tłumaczenie książek liturgicznych na języki narodowe na przykładzie działalności grona profesorów Państwowego Uniwersytetu Ukraińskiego w Kamieńcu Podolskim”). Można podkreślić, że wzorem reformacyjnych postulatów w początkach minionego wieku także na Ukrainie sięgnięto do języków oryginalnych, aby jak najwierniej oddać przekaz Biblii.

Trzecia ostatnia część – „Reformacja a media” – przedstawia XVI-wieczne idee religijne w kontekście rozwoju kultury medialnej zapoczątkowanej w czasach Lutra, na tle procesów będących konsekwencją reformacyjnych zmian czy wpływów. W pierwszej kolejności przedstawiona została jezuicka działalność

wydawnicza, która była odpowiedzią na rozwój protestanckiego piśmiennictwa. Prof. Dariusz Kuźmina przedstawia zasady publikacyjnej aktywności Jezuitów na ziemiach polskich, inspirowanej polemiką międzywyznaniową. To zarazem znaczący rodzimy dorobek piśmienniczy o charakterze religijnym („Media w XVI wieku na przykładzie działalności jezuitów”).

Z kolei dr hab. Tadeusz Kononiuk przybliża, w jaki sposób Reformacja przyczyniła się do ukształtowania dziennikarskiego etosu pracy, w jaki sposób wartości wypracowane w okresie Reformacji wpłynęły na współczesne wyobrażenia o tym zawodzie. To Marcin Luter nadał godność ludzkiej pracy, która odtąd miała określać wartość człowieka, miała stać się potwierdzeniem jego wiary, świadectwem odpowiedzialności przed ludźmi i Bogiem. Uprawomocnienie zawodowej aktywności, które dokonało się dzięki Reformacji, prowadziło do wykrystalizowania się w kolejnych stuleciach protestanckiego etosu pracy. Jak udowadnia autor, to protestantyzm torował drogę dziennikarskiemu profesjonalizmowi, a także innym wyznacznikom dziennikarskiej specyfiki zawodowej. Być może bez Biblii Lutera nie byłoby „biblii dziennikarskiej”.

O sile druku, dzięki któremu Marcin Luter odniósł sukces, pisze prof. Tomasz Goban-Klas. Badacz spogląda na wystąpienie Reformatora poprzez pryzmat współczesnych koncepcji medioznawczych; podkreśla, że pisma Lutera stały się „produktem” swoich czasów, który docierał w sposób masowy do wszystkich zainteresowanych. To drukarze przyczynili się do upowszechniania Biblii Lutera (Nowy Testament, 1522; Biblia 1534), księgi, która dotychczas była dostępna tylko dla wybranych. Podkreślona została także rola niewielkich druków broszurowych, które w sposób skuteczny propagowały hasła Reformacji („Reformacja: salwy Lutera z drukarni Wittenbergii. Pokaz technologii i moc Volksbibel, czyli jak medium stało się przekazem”).

Dr hab. Mirosław Pęczek przedstawia poglądy Marshalla McLuhana. Jak ustosunkowywał się do osiągnięć reformacyjnych jeden z najśłynniejszych teoretyków komunikacji masowej? Dlaczego nie odnajdujemy w jego pismach pochwalnych opinii na temat XVI-wiecznych zmian wywołanych wystąpieniem Lutera? O co kanadyjski badacz obwiniał Reformację? Dzięki lekturze „Galaktyki Gutenberga” (1962), znanej pracy McLuhana, poznajemy jego koncepcję rozwoju nowożytności wraz z podkreślanym znaczeniem zmian wywołanych przez kulturę druku („Luter i Gutenberg. Reformacja w koncepcji medioznawczej Marshalla McLuhana”).

„W stronę reformacji – próba ujęcia systemowego” – to kolejne omówienie XVI-wiecznych wydarzeń. Dr Andrzej Świątecki przybliża, jak wyglądał świat w przededniu Reformacji; dokonuje oceny rzeczywistości wymagającej nie tylko korekt religijnych, ale także społecznych, obyczajowych czy gospodarczych. Na tym tle podkreśla wagę reformacyjnego „programu”, który wyszedł naprzeciwko oczekiwaniom różnych grup odbiorców. Badacz rozpatruje wydarzenia sprzed stuleci w kategoriach „pakietu korzyści” zaproponowanych przez Lutera dla poszczególnych warstw ówczesnego społeczeństwa – ludu, mieszczaństwa, a także duchowieństwa. Na Lutera można spojrzeć jako na przysłowiowego męża opatrnościowego, który nie zamierzał wprowadzić rewolucyjnego przełomu w swoim Kościele, ostatecznie doprowadzając do jego rozłamu, do powstania nowego wyznania, do usankcjonowania religijnej różnorodności.

Kolejny autor wskazuje na trwanie ideałów Reformacji w XX wieku. Dr Andrzej Kansy zaprezentował czytelnikom prasę mariawicką w kontekście obecności na jej łamach reformacyjnej tematyki, reformacyjnych tradycji czy inspiracji protestanckich. Można podkreślić, że Kościół mariawicki³ od początku swego istnienia wykorzystywał prasę do propagowania własnych poglądów religijnych, edukowania wiernych oraz budowania swojej wyznaniowej tożsamości. Podążając za autorem śledzimy reformacyjne inspiracje w takich czasopismach jak „Głos Staro-Katolicki”, „Wiadomości Mariawickie” czy „Mariawita”.

Ostatnie wypowiedzi nawiązują bezpośrednio do jubileuszu Reformacji. Prof. Robert Cieślak przedstawia obecność tematyki rocznicowej na łamach polskiej prasy 2017. Badacz zapoznaje nas z wachlarzem artykułów opublikowanych w wybranych polskich czasopismach, dotyczących reformacyjnego dziedzictwa, protestantyzmu czy Kościołów protestanckich; prezentuje prawidłowości związane z potraktowaniem tematyki rocznicowej. Dowiemy się m.in. jak do Roku Reformacji ustosunkowywała się

³ Kościół mariawicki powstał 28 listopada 1906 roku na mocy carskiego dekretu. Do rangi Kościoła podniesiony wówczas został ruch mariawicki, który rozwijał się na terenach zaboru rosyjskiego. Jego początki sięgają objawień, które otrzymała 2 sierpnia 1893 roku w Płocku siostra zakonna Maria Franciszka Kozłowska, które wskazywały światu drogę do odnowy moralnej poprzez adorację sakramentu i wzywanie pomocy Matki Bożej. Najwięcej mariawitów mieszka w okolicach Łodzi, Zgierza, Mińska Mazowieckiego, Warszawy, Płocka, Paryża i Koziegłowa. Siedzibą władz zwierzchnich Kościoła jest Płock.

prasa katolicka, w jaki sposób poszczególne redakcje prezentowały jubileuszową tematykę, jaki obraz Reformacji wyłania się z analizy przeprowadzonej przez autora. Poznajemy „panoramę postaw” względem 500-lecia Reformacji, okazywanych przez redakcje prasowe, dziennikarzy czy wydawców.

W ostatnim artykule red. Adam Krzemiński dokonuje oceny rocznicowych obchodów z kolejnego, innego jeszcze punktu widzenia. „Czy Lutrowi by się podobało” - tym pytaniem dziennikarz „Polityki” zaprasza do refleksyjnego spojrzenia na Jubileusz Reformacji, szczególnie uroczyste świętowany w kraju Lutra, oceniany w kontekście historycznym, europejskim oraz międzywyznaniowym. Autor zwraca uwagę na wspólne protestancko-katolickie inicjatywy upamiętniające Reformację. Zatrzymuje także naszą uwagę na wyobrażonych scenariuszach reformacyjnych wydarzeń, zastanawiając się, jak wyglądałby świat, gdyby nie doszło do luteranckiej reformy? Ostatnia autorska wypowiedź zachęca do własnych refleksji nad konsekwencjami odnowy religijnej wszczętej w XVI wieku przez nikomu nieznanego niemieckiego zakonnika, odnowy niosącej pozytywne wartości, jak też widmo nieprzewidywalnych konsekwencji.

Książka pokazuje, w jaki sposób reformacyjne idee zmieniały świat, ludzkie myślenie oraz zasady społecznego współistnienia wyznaczające drogę nowożytnym społeczeństwom. Autorzy uświadamiają, że Reformacja przyniosła odmitologizowanie świata, racjonalizację podejścia do rzeczywistości, rozwój wielu dziedzin uznawanych obecnie za dobro wspólne. Reformacja nie tylko wpłynęła na rozwój piśmiennictwa, edukację czy kulturę, ale uprawomocniła również zawodową aktywność człowieka, przyspieszyła powstanie nowoczesnych form komunikowania społecznego czy rozwój kultury medialnej zapoczątkowanej w czasach Lutra.

Na tle opublikowanych wcześniejszych, jak też rocznicowych opracowań dotyczących Reformacji, książka zainicjowana przez warszawski Wydział Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii pozwala z jeszcze innej perspektywy spojrzeć na wydarzenia sprzed pięciuset lat – poprzez pryzmaty koncepcji medioznawczych, ukazujących XVI-wieczną rzeczywistość w kontekście prawidłowości społecznego obiegu informacji. Takie spojrzenie pozwoli zapewne jeszcze lepiej zrozumieć omawiane zjawiska.

To również przypomnienie, że Reformacja była kontynuacją zapoczątkowanego przez humanizm zrozumienia dla ludzkich potrzeb, pragnień i aspiracji, była wstępem do nowoczesnego myślenia torującego drogę dalszym osiągnięciom. Ale była również zapowiedzią niebezpieczeństw czyhających na uwolnioną ze scholastycznych więzów myśl ludzką, wolnościowych tendencji, które potem kroczyły już własną drogą. Książka wydana została w formacie powiększonym w stosunku do standardowego, z zastosowaniem szaty graficznej przyjaznej lekturze, nie posiada ilustracji. Na okładce znajduje się XVII-wieczna rycina ukazująca reformacyjnych działaczy obradujących przy wspólnym stole.

Można nabyć książkę w księgarni internetowej: <https://www.edukram.pl/produkt/idee-reformacji/>.